

Nõukogude religioonipoliitika Eesti NSV-s inimõiguste ja sõnavabaduse aspektist vaadelduna

Atko Remmel

Sissejuhatus

Nõukogude Liidus (NL) oli usuvabadus garanteeritud leninliku printsiibiga: „Usk tuleb kuulutada eraasjaks. Riigil ei tohi olla tegemist usuühinguga, usuühingud ei tohi olla seotud riigivõimuga. Igaühel peab olema täielik vabadus tunnistada mis tahes usku või mitte tunnistada, s. o. olla ateist, kelleks ongi tavaliselt iga sotsialist.” Et aga täidesaatev võim oli partei käes, kelle seisukoht samas küsimuses oli, et „religioon ei ole töölispartei suhtes eraasi”,¹ muutus see põhimõte demokraatlikuna kõlavaks nonsenssiks. Ehkki Marxi õpetuse järgi pidanuks religioon sotsiaalset päritolu nähtusena välja surema juba pärast tema „sotsiaalsete juurte läbilõikamist” – „rõhutud maailma ohkeks” ei pidanud Nõukogude riigis enam vajadust olema –, jätkas religioon visa vastupanu, mistõttu nimetatud juurte edasiseks läbinüsimiseks rakendati väga mitmekesist metoodikat.

Sellest lähtuvalt mäletatakse Nõukogude aega religioonivaenulikkuna, kuid mõnigi kord ignoreeritakse tõsiasja, et hoolimata muutumatult ateistlikust lipukirjast ei olnud ellurakendunud religioonipoliitika ühtne. Ennekoike oli see pidevalt teisenevate välispoliitiliste vajaduste teenistuses,² kuid tähtsusetud polnud ka sisepoliitilised muutused. Seetõttu surve periooditi erines, nt. Stalini perioodil represseerivaid seadusi täie rangusega ei rakendatud, kontroll kiriku üle

saavutati vastastikuste kokkulepete, terrori ja otseste represseerimiste abil; Hruštšovi ajastu tõi aga kaasa avaliku ideoloogilise sõja ühes varjatud administratiivsete meetmete ja karmistunud seadustega; stagnatsiooniaeg seevastu tähendas „rutiinset represseerimist” – mõlemad osapooled lähtusid taoistlikust mõttetest – „kui piisavalt kaua jõge vaadelda, võib näha oma vaenlase laipa mööda hulpimas”. Erinevused paistavad silma nii piir- kui ka valdkonniti, nt. baptisti jutlustaja Jüri Puusaagi seisukoha järgi oli Eesti nõukogude võimu eksperimentaalpiirkonnaks leebema religioonipoliitika katsetamisel.³ See ei vasta küll tõeale, kuid näitab, et Moskva käsulaudu sai teatud piirides tõlgendada ja see sõltus eelkõige kohalikest oludest; oma rolli mängisid ka „natšalnikute” suhtumine ja otsused.

Käesolev artikkel vaatleb Eestis rakendatud religioonipoliitilisi meetmeid inimõiguste ja usuvabaduse aspektist. Religiooni puudutavad repressioonid⁴ võib jagada kaheks: inimõigusi piiravate, kuid seadusega tagatud *sunnivahendite* alla liigituvad usuelu administreerimine seaduslike piirangute ja kohustuste näol ning ateistlik propaganda ühes religioosse sõnavabaduse puudumisega. Teise grupi moodustavad *otsesed repressioonid*, kuhu kuuluvad karmimad neutraliseerimisvõtted.

¹ V. I. Lenin. Religioonist ja kirikust. Tallinn, 1975, lk. 211–215.

² T. Chumachenko. Church state in Soviet Russia. Ed. E. E. Roslof. New York, 2002, lk. 16.

³ T. Pilli. Towards a revived Identity. Estonian baptists, 1970–1985. Eastern European baptist history: New perspectives. Ed. S. Corrado, T. Pilli. Praha, 2007, lk. 143.

⁴ Repressioonide liigituse kohta vt. A. Niglas. Üks NSV Liidu repressioonide süstematiseerimise võimalusi. – Tuna 2011, nr. 4, lk. 70.

Religiooniseadustik NL-s

Esimesed religiooni puudutavad seadused anti NL-s välja üpris peagi pärast bolševike võimuhääramist, olulisim neist oli määrus „Kiriku eraldamisest riigist ja koolist” 23. jaanuarist 1918. See keelustas „religioossete dogmade” õpetamise koolis, s. t. religioon taandati ainult privaatsfääri, kirikutelt võeti igasugused õigused omada varasid ning nad kaotasid juriidilise isiku staatuse. Ohtralt diskrimineerivaid nüansse lisas määruse täitmise kohta käiv instruktsioon sama aasta 24. augustist. 1929. aasta konstitutsioonilisandus keelustas religioosse propaganda, kuid andis „vabaduse religioonivastaseks propagandaks”; samal aastal vastu võetud uus ususeadustik halvendas kirikute positsiooni veelgi: keelustati erapalvused, kiriklik noortetöö, ekskursioonid, raamatukogud; suurenesid riigi õigused sekkuda kirikuellu. Vaimulike ehk „usukultuse teenrite” tegevus piiritleti ainult kogudusehoonega, keelustati ametirõivastes avalikkuses liikumine jne. „Tegevuslitsentsi” saamiseks pidi vaimulik olema riigi poolt registreeritud, kuid riigile jäi selles küsimuses veto-õigus. Vaimulike mõju vähendamiseks koguduses keelustati 1931. aasta 16. jaanuaril nende kuulumine koguduse täitevorganitesse.⁵ Kõigi nende muudatuste taustaks oli poliitbüroo tõdemus, et usukoondised on „legaalselt tegutsevad kontrrevolutsioonilised jõud”, mistõttu tuleb need lõplikult hävitada.⁶

Pärast Eesti inkorporeerimist NL-i hakkasid nimetatud seadused kehtima ka siin. 1940. aastal vastu võetud ENSV konstitutsiooni §96 lahutas südametunnistuse vabaduse nimel kiriku ja kooli ning andis ka siin „vabaduse usuvastaseks propagandaks”⁷

– rääkides järgnevas paragrahvis küüniliselt kõigi kodanike sõnavabaduse kindlustamisest. Kehtima hakkas 1929. aasta ususeadustik, mis jäi kuni 1977. aastani peaaegu ainsaks avalikuks raamseaduseks, mille järgi usuühendused tegutsesid. 1945. aastal lisandus sellele usuasjade voliniku Johannes Kivi koostatud avalik „Ajutine juhend”,⁸ lisaks üksikud avalikud määrused.

Avalike seaduste kõrval puudutas kirikuelu veel terve müriaad salajasi või poolsalajasi määrusi ja instruktsioone, mille laviin vallandus 1950. aastate lõpus seoses religioonivastase kampaaniaga ja mis löid religiooni tõrjumiseks vajaliku seadusliku raamistiku. 1958. aasta lõpus üllitas NSVL Ministrite Nõukogu (MN) kolm määrust, millest esimeses kutsuti üles vähendama kloostrite maad, keelustati nende poolt töötajate palkamine ja otsima mooduseid kloostrite arvu vähendamiseks, teine määrus suurendas kloostrite ja vaimulike keskuste tulumaksu; kolmas aga märkis ära vajaduse lõpetada palverännakud pühapaikadesse.⁹ 1961. aasta 16. märtsil järgnes NSVL MN salajane määrus „Kontrolli tugevdamisest religioossete organisatsioonide üle” (ENSV MN ekvivalent sama aasta 13. aprillil),¹⁰ mis rõhutas, et ei ole soovitatav registreerida neid kogudusi, kellel on riigivastased seisukohad ja fanaatiline iseloom – jehoovatunnistajad, adventistid-reformistid jt. –, ning kohustas läbi viima ühekordse üleliidulise koguduste statistilise loenduse, mille andmeid kasutati järgnenud koguduste sulgemise kampaania käigus.¹¹

Kõige olulisemad muutused tõi aga kaasa salajane instruktsioon määruse täitmiseks, mis karmistas ligi pooli 1929. aasta seaduse artikleid;¹² lisaks karmistusi karistused usu-

⁵ W. van den Bercken. Ideology and atheism in the Soviet Union. 1988, lk. 93 jj.

⁶ A. Luukkanen. The religious policy of the stalinist state. A case study: the central standing commission on religious questions, 1929–1938. Helsinki, 1997, lk. 66.

⁷ Ka 1978. aasta konstitutsiooni §50 sisulist muutust ei toonud ja piiritles religioosse sõnavabaduse õigusega „teha ateistlikku propagandat”.

⁸ Vt. R. Altnurme. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949. Tartu, 2001, lk. 62 j.

⁹ J. Anderson. Religion, state and politics in the Soviet Union and successor states. Cambridge, 1994, lk. 34 j.

¹⁰ Eestikeelne versioon on leitav ERA, f. R-1961, n. 1, s. 103, l. 7 jj.

¹¹ A. Sõtšov. Eesti Õigeusu piiskopkond nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954–1964. Tartu, 2008, lk. 117.

¹² P. Walters. A survey of Soviet religious policy. Religious policy in the Soviet Union. Ed. S. P. Ramet. Cambridge, 2005, lk. 20. Instruktsiooni tekst on leitav ERA, f. R-1, n.15, s. 547.

seadusandluse rikkumise eest. 1961. aastal vastu võetud ENSV kriminaalkodeksi¹³ §137 määras seaduse „Kiriku riigist ja kooli kirikust lahutamisest” rikkumise eest (ususeadusandluse mittetäitmisele üleskutsumine; usukultuse kombetalituste organiseerimine jms.) karistuse parandusliku tööga kuni kuue kuuni, rahatraviga kuni 100 rublani või ühiskondliku laitusega. §138 nägi küll ette karistused usutalituste täitmise takistamise eest, kuid puuduvad andmed, et seda oleks kunagi rakendatud.¹⁴

Stagnatsiooniperioodil järgis seadustiku areng muutunud riiklikke vajadusi – kui sai selgeks, et ühekordse hoobiga religioonist vabaneda ei ole võimalik, hakati rakendama pikaajalise väljasuretamise poliitikat. Usuküsimusi puudutavad seadused karmistusi veelgi. 1966. aasta 29. juunil vastu võetud seadlus „Administratiivvastutuse kohta usukultuse seadusandluse rikkumise eest” määras piserikkumiste trahviks kuni 50 rbl., uus klausel Kriminaalkodeksisse andis aga võimaluse määrata kiriku ja riigi lahutamise seaduse rikkumise eest juba kuni kolmeaastane vabadusekaotus, kui süüdistataval juhtus olema eelnev samalaadne karistus.¹⁵ §201¹ „Rünne kodaniku isikule või õigustele usutalituste täitmise näol” nägi ette vabadusekaotuse kuni viie aastani „grupi organiseerimise või juhtimise eest, kui grupi tegevus religioossete õpetuste kuulutamise või usutalituste täitmise näol on seotud kahju tekitamisega kodaniku tervisele [– – –], samuti kodaniku kallutamise ühiskondlikust tegevusest või kodanikukohuste täitmisest”. Osalus sellise grupi tegevuses võis kaasa tuua karistuse kuni kolme aastani.

Kriminaalkodeksi valdkonda kuulusid teisedki usuga seotud küsimused, nt. vaimulike lojaalsusprobleemid §68 järgi (nõukogudevastane agitatsioon ja propaganda, karistusseks kuus kuud kuni seitse aastat vangistust), §194¹ (Nõukogude korda halvustavate valede levitamine) või usulistel põhjustel armeeteenistusest keeldumise juhtumid.¹⁶

Muutunud poliitika tekitas vajaduse likvideerida olukord, kus usklikud tunnevad religioonialast seadusandlust ainult kuulu järgi. Vahepealsed salajased määrused vormiti avalikuks „Usukoondiste põhimääruseks” Vene NFSV Ülemnõukogu otsusega 1975. aasta 23. juunil; Eesti ekvivalent kinnitati ülemnõukogu presiidiumi otsusega 22. aprillil 1977.¹⁷ Põhimääruse vastuvõtmine ei muutnud õigupoolest mitte midagi ja oli kantud vajadusest fikseerida *status quo*. 1980. aastate lõpus taas muutunud religioonipoliitika tõttu anti 1990. aastal välja uus religiooniseadustik, kuid Eesti olukorda see enam ei mõjutanud.

Religiooniseadustiku rakendamisse kaasatud asutused

Stalini kohtumisel Vene Õigeusu Kiriku (VÕK) juhtidega 1943. aasta septembris pandi paika vastastikused huvid; riigi ja kirikute vahendamiseks loodi Vene Õigeusu Kirikuasjade Nõukogu ja Usukultusasjade Nõukogu ülejäänud usuühenduste jaoks. Hruštšovi-aegne suunamuutus andis vahendamisele uue tähenduse: allapoole vahendati repressioone, ülespoole aga andmeid selle edukuse kohta. Ateistlikule kampaaniale järgnenud ümberkorralduste käigus liideti kaks nõukogu 1965. aasta 8. detsembril üheks Usuasjade Nõukogu (UN). Asutuse peamiseks funktsiooniks sai „administreerimine”, mille all tuleb mõista kirikute kontrolli all hoidmist, püüdes seejuures välismaailmale jätta muljet näilisest usuvabadusest.

Vabariikides ja autonoomsetes piirkondades esindasid UN-i volinikud, kelle funktsioon oli religiooniküsimuste koordineerimine, et religioosse elu represseerimisega seonduv jätaks juriidiliselt korrektse mulje; info kogumine ja analüüs seaduserikkumiste ennetamiseks; tegevus koguduste sulgemise (ja harva avamise) küsimustes; vaimulike kaadripoli-

¹³ Kuni selle ajani kehtis Vene NFSV 1926. aasta kriminaalkodeks.

¹⁴ Eesti NSV Kriminaalkodeks: kommenteeritud väljaanne, 5., parand. ja täiend. tr. Tallinn, 1980.

¹⁵ ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja 1966, nr. 31, 12. juuli.

¹⁶ Eesti NSV Kriminaalkodeks.

¹⁷ ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja 1977, nr. 19, 13. mai.

tika kontrollimine ja „patriootilise tegevuse” suunamine; kaebuste lahendamine. Voliniku enda aparaat oli suhteliselt väike, koosnedes asetäitjast, sekretärist ja paarist inspektorist, kelle vahel erinevate usuühingute järelevalvamine oli ära jagatud. Seetõttu oli linnades ja rajoonides religiooni järelevalve kohalike täitevkomiteede (TK) olul, kes aga tihti nägid seda põhitegevust segava lisaülesandena. Enamasti plaanipäraselt tegevust ei toimunud, probleeme lahendati vastavalt vajadusele. Olukorra parandamiseks moodustati 1963. aastal TK-de juurde Religiooniseaduste Kontrollimise Kaastöökomisjonid (RKK-d),¹⁸ mille eesmärgiks oli TK-de abistamine usuaasjades, s. o. koguduste tegevuse seaduspärasuse ja vaimulike lojaalsuse kontroll ning seaduserikkumiste preventatsioon. Et see töö toimus „ühiskondlikul alusel” ehk tasuta, siis märkimisväärset kvalitatiivset muutust ei järgnenud – tihti koosnes komisjoni töö vaid esimehe aruandlusest volinikule, mistõttu „on juhtunud mitte harva seda, et kohalikud võimuorganid on sattunud kohtadel mõnelgi korral rumalasse olukorda”¹⁹. Üldiseks probleemiks oli, et komisjonide liikmetel puudus täpsem ülevaade kehtivatest seadustest ja enda hoole all olevate koguduste eripäradest.

Lisaks RKK-dele tegutsesid EKP linna- või rajoonikomitee alluvusse kuulunud ateismikomisjonid, mis suunasid oma piirkonna ateistlikku tööd: uute tavanditega seonduvat ja ühingu „Teadus” ateismilektorite tehtavat „loengulist propagandat”.²⁰ Et ateismiala aktivistid olid küllaltki defitsiitne kaubaartikkel, koosnesid kõik ülalnimetatud üksus-

sed alatihti ühtedest ja samadest inimestest. Seetõttu kippusid erinevate töögruppide piirid hāgustuma ning teinegi kord täitsid nad selliseid ülesandeid, mis põhikirjaliselt olid vastunāidustatud – nt. propagandaüksused tegelesid kirikute kontrollimisega, RKK-d uute tavandite populariseerimisega jne. Kõrgemate võimuorganite kriitikast²¹ hoolimata midagi ei muutunud. Usklike jaoks polnud muidugi mingit vahet, sest kokkupuude võimuesindajaga tõi normaaljuhul nii või teisti endaga kaasa peamiselt ebameeldivusi.

NL-i põhimõtteline vastuolu religiooniga põhjustas kristliku maksimi „kes ei ole meie vastu, on meie poolt” (Mk 9.40) āraspidise interpretatsiooni, mistõttu olid usuaasjad juba riigi algusaegadest saadik julgeoleku haldusalas. KGB mõju kestis ka siis, kui usugruppidega tegelemine liikus UN-i kätte²² – UN-i algusaegadel tulid nii selle esimehed kui ka paljud volinikud (k. a. Eestis) tööle julgeolekujõududest. Hiljem ei olnud see praktika enam üldine, näiteks Eestis olid volinikud alates 1950. aastatest peamiselt propagandatöö taustaga.

Alguses kuulusid religiooniküsimused KGB „O” osakonna kompetentsi, reorganiseerimise järel 1953. aastal aga liikusid „nõukogudevastaste elementide”, natsionalistlike gruppide ja kahjurite neutraliseerimisega tegelenud 4. osakonna 5. jaoskonna alluvusse, veel hiljem sama osakonna 3. jaoskonna alla. Pärast Juri Andropovi tõusu KGB esimeheks 1967. aastal ja 1968. aasta sündmusi Tšehhoslovakkias loodi kontrapropagandaks ja ideoloogilise õõnestustöö vastu võitlemiseks 5. osakond, sinna liigitati ka religioonisfäär.²³

¹⁸ Vt. täpsemalt A. Rimmel. Religiooniseaduste kontrollimise kaastöökomisjonid Nõukogude Eestis. – Ajalooline Ajakiri 2011, nr. 1; A. Rimmel. Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990: tähtsamad institutsioonid ja nende tegevus. Tartu, 2011, lk. 102–162.

¹⁹ ERA, f. R-1945, n. 1, s. 570, l. 2.

²⁰ Ühingu „Teadus” ja selle ateistliku tegevuse kohta vt. A. Rimmel. Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990, lk. 196 jj.

²¹ Usuaasjade voliniku arhiiv Siseministeeriumis (SUNVA), karp nr. 6, s. Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes 1978, l. 78.

²² B. Bociurkiw. The formulation of religious policy in the Soviet Union. – Journal of Church and State 1986, vol. 28, nr. 3, lk. 430, 436.

²³ KGB documents on-line (<http://www.kgbdocuments.eu/index.php?1419399423> (25.03.2013)); I. Jūrjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Tallinn, 1996, lk. 162. Võrdluseks: Leedu KGB tegevuse kohta vt. A. Streikus. Lithuanian catholic clergy and the KGB. – Religion, State & Society 2006, vol. 34, No. 1 ja K. Burinskaitė. KGB tegevuse eripärasid Leedus aastatel 1954–1990. – Tuna 2012, nr. 4, lk. 80–84.

Kuni Stalini perioodi lõpuni kuulus KGB tegevus religioonivaldkonnas grupirepressioonide alla, tegeleti agentide võrgu loomise ja vastuhakkajate neutraliseerimisega. Hruštšovi perioodiks olid kirikud juba sedavõrd „organite” kontrolli all, et käitlemine teisesen personaalseks – piirduti üldisest massist esile tungivamate isikute represseerimise või agendiks sundimise läbi ning riigipoolsele dressuurile vähem alluvate usuühenduste (nn. „sektantide”) jälgimise ja kontrolli, vajadusel ka neutraliseerimisega.

KGB tegevusliin religiooni vallas oli suhteliselt eraldi seisev ülejäänud üksusest. Kuigi UN volinik esitas nii EKP Keskkomiteele (KK) kui ka UN-le aruandeid religioosse olukorra kohta kord poolaastas, koostas KGB aeg-ajalt sedalaadi informatsioone EKP KK-le ka omade allikate alusel. Teatud kokkupuutepunkte siiski oli, nt. kuulusid mõnedesse RKK-desse ka KGB töötajad – see oli seotud piirkonna tegutsevate usuühenduste eripäradega.

Sunnivahendid

Usuelu „administreerimine”

Kuna NL ei olnud õigusriik, omandasid represseeriva iseloomu ka sellised nüansid, mida usuühingu toimimise seisukohalt võiks pidada loomulikuks. Nt. usuühingute registreerimise eesmärgiks ei olnud mitte juriidilise isiku loomine koos vastavate õiguste (usuühingul olid vaid piiratud õigused) ja kohustustega, vaid tegevuse parem kontrollimine, kuna registreerimata usuühendused tegutseda ei tohtinud. Registreerimiseks pidid olema täidetud kolm tingimust: *dvadtsatka* olemasolu, kindel hoone kooskäimiseks ja riigi poolt aktsepteeritud vaimulik. Nende kolme tingimuse täitmine ei olnud aga niisama lihtne.

*Dvadtsatka*²⁴ tähendas miinimumarvu ini-

mesi koguduse moodustamiseks, kellega riik sõlmis varalise vastutuse lepingu „usukultushoone” ja inventari kasutada andmiseks; probleemid tekkisid eelkõige väiksemate koguduste puhul, mis kvoorumit kokku ei saanud. *Dvadtsatka* liikmed kinnitati nii kohaliku TK kui voliniku poolt. Nõuet leevendati 1968. aastal seoses vajadusega pöranda alla läinud usklikud taas riigi kontrolli alla tuua – alla 20 liikme puhul sai moodustada „usugrupi”.

Vaimulik tohtis tegutseda ainult vastava loa alusel, mille saamiseks pidi ta oma väljaütlemistes hoidma piisavalt madalat profiili. Vaimulike mõju vähendamiseks kogudustes juhtis kogudust kolmeliikmeline juhatus, kuhu vaimulik ise kuuluda ei tohtinud; lisaks revisjonikomisjon. Seejuures oli TK-del õigus nõuda kummagi organi liikmete ümbervalimist – milline õigus puudus aga vaimulikul ja koguduse juhtorganil endil. Volinik Kanter seletas neid rollilahendusi järgnevalt: „Vaimuliku kohustuseks on jumalateenimine ja religioossete kombetalituste läbiviimine koguduseliikmete soovil. Ja rohkem mitte midagi. Kõigi finantsküsimumustega tegelevad juhtorganid, mis on revisjonikomisjoni kontrolli all, kuhu kuulub ka TK rahandusosakonna esindaja.”²⁵

Suurim probleem oli ruumidega, sest sõja käigus olid paljud kirikud muutunud kasutamiskõlbmatuks ning kogudused pidid endale leidma uued ruumid – mõnelgi korral sai see registreerimisel saatuslikuks. Ruumiprobleem kimbutas ka riiki, mistõttu otsiti veel 1960. aastatelgi võimalusi kiriku- ja kogudusehoonetele uute rakenduste pakkumiseks. Enamik rekvireeritud kirikuhooneist leidis kasutust ladude või klubihoonetena, mitmed jäid aga niisama lagunema,²⁶ kogudusehoonetesse tehti kontorid või eluruumid. Kui aga tegu oli uue, nt. tüli tõttu lahknenu kogudusega, siis registreerimiseks vaja mineva kadalipu läbimine ühes ruumide leidmisega võis võtta

²⁴ Terminit kasutati tihti tõlkimatuna, nähtavasti usuasjade voliniku Johannes Kivi keeleloome-katsetusena oli harva tarvitusel eestindatud vorm „kahekümnik” (ERA, f. R-1989, n. 2s, s. 1, l. 94).

²⁵ EAA, f. T-15, n.1, s. 440, l. 9.

²⁶ SUNVA, karp nr. 6, s. Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimumustes 1980.2, l. 21. Vt. ka A. Sõtšov. Eesti õigeusu koguduste likvideerimine Nikita Hruštšovi ajal aastail 1954–64. – Acta Historica Tallinnensia 2007, nr. 11, lk. 126 j.

üpriski eepilised mõõtmed.²⁷ Bürokratia sel moel rakendamist volinik vähemalt 1980. aastate alguses juba taunis,²⁸ ehkki erilise tulemuseta. Ruumiprobleemide lahendamisel astus Nõukogude võim teinekord tahtmatult üle oikumeenilise tegevuse läve, pannes sakraalhoonete arvu väiksena hoidmise nimel erinevad konfessioonid tegutsema samades ruumides.

Tingimustele mittevastavad kogudused likvideeriti mitme sulgemislaine käigus aastail 1945–1946, 1949–1952 (baptistikogudused) ja 1961–1964; ülejäänud perioodidel tegeldi „järelnoppimisega”. Eriti mõjutas sõjajärgne mitteregistreerimine (s. o. keelustamine) väiksemaid usuühendusi ja -organisatsioone, mille tagajärjel tegevus hääbus, lõppes (sunnitud) sulandumisega teistesse liikumistesse (nt. nelipühilased, priilased jt. liideti baptistidega (tulemuseks EKB Liit), vennastekogudused luterlastega) või tähendas tegutsemist illegaalselt (jehoovatunnistajad, osa nelipühilasi jt.).²⁹

Statistiliselt: enne sõda oli Eestis 179 Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku (EELK) kogudust,³⁰ 127 VÕK kogudust ja 4 kloostrit³¹ ning 51 baptistikogudust, lisaks väiksemad usuühendused. Kuigi ametlikult kuulus kirikutesse üle 95% rahvastikust, pakutakse aktiivsete liikmete arvuks umbes veerand ehk 300 000 inimest: neist 203 055 luterlast, 78 509 õigeusklikku ja ligi 17 000 erinevate vabakoguduste liikmeid.³²

1987. aasta 31. detsembriks – enne religioonipoliitika järk-järgulist leebumist – oli pilt aga järgmine: tegutses 11 usuliikumist 359 kogudusega, neist 141 EELK + 15 filiaali, 77

VÕK + 1 kloostr ja 80 EKB Liidu kogudust. Tegutsevate koguduste arvu vaadates ei olegi muutus väga suur, küll aga väljenduvad religioonipoliitika tulemused koguduseliikmete arvu drastilises vähenemises: luterlasi oli järele jäänud vaid 47 593, õigeusklikke 13 980, baptiste 5997, lisaks väiksemad usuühendused – vanausulised, metodistid, juudid, katoliiklased, nelipühilased, seitsmenda päeva adventistid (SPA). Illegaalselt tegutsevaid usuühendusi oli kolm: osa metodiste, jechoovatunnistajad ja põrandaalused baptistid, kokku 10 kogudust 620 liikmega.³³

Kontroll registreerimisele järgnenud iga-päevaelus saavutati pideva õiendamise ning vajadusega küsida luba praktiliselt kõigeks, mis väljus pühapäevase jumalateenistuse raamidest: remondi- ja ehitustööd, koguduse üldkoosolek (milleks kõigepealt saadeti teade ühes päevakavaga ja enamasti võttis koosolekust vaatlejana osa ka RKK esindaja, teinekord isegi sõnavõttudega esinedes; hiljem järgnes koosoleku protokoll), külalisjutlustajate esinemine, jõulu- ja lihavõtteteenistused ning kalmistupäevade korraldamine. Preventiivse poliitika kohalikuks eripäraks olid volinik Piibu leiutatud „konsultatiivsed seminarid”, mille käigus TK-de esindajad tutvustasid vaimulikele ja koguduste juhtorganeile religiooniseadusi ning manitsesid neist kinni pidama. Need leidsid aset alates 1970. aastate keskpaigast 1–2 korral aastas ega vaimustanud ühtegi asjaosalist peale voliniku enda.

„Ennetustööle” lisandus ka aktiivsem kontroll, milles peamine roll oli RKK-del, kes said tarvilikku infot koguduste ametlikust aruandlusest, vestlustest usklikke ja kiriklikest

²⁷ Paari näidet olen kirjeldanud täies ulatuses, vt. A. Remmel. Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990, lk. 140 jj.

²⁸ SUNVA, karp nr. 7, s. Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes 1982, l. 142.

²⁹ J. Plaat. Eesti vabakoguduste vastupanu nõukogude religioonipoliitikale võrreldes luterliku ja õigeusu kirikuga (1944–1987). Teekond teisenevas ajas. Peatükke Eesti vabakoguduste ajaloost. Toim. T. Pilli. Tartu, 2005, lk. 133.

³⁰ Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku aruanne 1937. aasta kohta. Tallinn, 1938, lk. 76–77 annab koguduste arvaks 174 + 13 abikogudust, millest on maha arvatud kaheksa *Umsiedlung*’i järel likvideeritud kogudust.

³¹ A. Sõtšov. Eesti õigeusu piiskopkond Stalini ajal aastail 1945–1953. Tallinn, 2004, lk. 34.

³² J. Plaat. Eesti vabakoguduste vastupanu nõukogude religioonipoliitikale võrreldes luterliku ja õigeusu kirikuga (1944–1987), lk. 128 j.

³³ SUNVA, karp nr. 5, s. Aruanded ja õiendid 1988.3-1, l. 123, 139, 143, 145.

uritustest osavõtuga. Enamasti olid tegutsevad kogudused komisjoniliikmete vahel ära jaotatud ühes kohustusega neid kindla ajavahemiku jooksul (nt. kord kvartalis) visiteerida ja ka muul ajal pidevalt „alluva” kiriku tööd jälgida.³⁴ Teisel tegutseti juhuslikumalt ja kirikuid külastati vaid puhkudel, kui leidis aset külalisvaimuliku jutlus või kui rahvast oli tavalisest rohkem. Peamiselt tunti huvi jutluste lojaalsuse vastu, huvi pakkus ka osavõtjate arv, sest religiooni elujõulisuse peamiseks näitajaks peeti kombetalitustest osavõttu.³⁵ Teravdatud tähelepanu all olid kalmistupühad, jõulud, ülestõusmispühad ja alla 18-aastaste osalus religioossetel toimingutel. „Religioossete väärnähtuste” kohta saadi infot veel ajalehetoiimetustest, kuid ebaolulised ei olnud ka ideoloogiliselt tundlike kodanike kaebekirjad. Nende tüüpiliseks ajendiks olid olmetülid, mille juures vastaspoole religioossust käsitleti süüd raskendava asjaoluna – selline mulje oli usklikest jäänud tänu vulgaarateistlikule propagandale.

Kuigi julgeolek oli tihtipeale seotud pigem otsese represseerimisega, kuulusid nende ampluaasse ka mitmed võtted, mis andsid välja vaid sunni mõõdu. Üks selliseid oli ähvarduste jt. vahendite abil vaimulike seast agentide värbamine, mille eesmärk oli nii informatsioon kui ka kirikute „taltsutamine” nende tegevuse kontrollimise kaudu. See andis tulemusi – juba 1949. aastaks oli Konsistooriumi seitsmest assessorist värvatud kuus ning kirikukogud toimusid täielikult „organite” režii kohaselt.³⁶ Agentuurivõrku hoiti ja püüti suurendada hilisematelgi aastatel, eelkõige oldi huvitatud koostööst juhtivvaimulikega.³⁷

Eriliseks töövormiks oli kirikute kanaliseerimine „rahuvõitlusse”, millise nimega tunti UN ja KGB range kontrolli all toimuvat kirikute välissuhtlust. Raudset eesriiet paotati järele proovitud vaimulike lähetamiseks välismaale, et need kontaktide loomise sildi all levitaksid desinformatsiooni usuvabaduse kohta NL-s.³⁸ Selle meetodi edukust arvatakse ka üheks põhjuseks, miks Hruštšovi-aegne religioonivastane kampaania Läänes sedavõrd vähe tähelepanu sai.³⁹ Samas aga tunnistas UN-i esimees Vladimir Kurojedov isegi, et see on „kahe teraga mõök” – vaimulikud tegid end riigi ees „kasulikuks” ainult selle nimel, et oma tööd edasi teha.⁴⁰ Vaimulike jaoks oli tegu halbade ja veel halvemate valikutega ning peale üksikute erandite (nt. „punaseks pastoriks” kutsutud Lembit Tedder) pole põhjust arvata, et selline roll kelleski vaimustust tekitas – enamikku kiriklikest agentidest on KGB hinnanud „kahepalgelisteks”.⁴¹

Usklike korralekutsumisel oli esimeseks ja kõige levinumaks viisiks administratiivkaristus, mille määrasid TK-de juures tegutsenud administratiivsed komisjonid (adminkomisjonid). Karistuse leebeim vorm oli suuline või kirjalik hoiatus, tüüpilisimad olid aga trahvid (nt. registreerimata kogunemiste eest), mille suurus jäi 10–50 rubla piirisse. Üpris tihti nõudsid kohalikud võimud volinikult karme karistusi (nt. usuühingu sulgemine või vaimuliku tegevuse keelustamine), kuid enamasti asendusid ühekordsed rängad karistused mitmete mõõdukatega, s. o. trahvi või hoiatusega. Selle eest tuli süüdistatavatel tänulik olla nii välispoliitikast lähtuval vajadusele religioosset olukorda mitte

³⁴ EAA, f. T-15, n.1, s. 51, l. 1.

³⁵ Need tegevused toitsid linnalegendi „usklike nimede kirjapanemisest”, kuid nähtavasti oli tegu siiski märkustega jutluse sisu (skaalal lojaalne-ebalojaalne) või külastajate arvu kohta, sest inimeste tuvastamine vähemalt linnakirikutes olnuks juba puhttehniliselt võimatu, maal aga teati ja tunti üksteist niikuinii.

³⁶ I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti, lk. 157 j.

³⁷ Vt. R. Altnurme. Peapiiskopi tagandamine aastal 1967. Kristuse täisea mõõtu mõõda. Tallinn, 2005.

³⁸ I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti, lk. 162 jj.

³⁹ D. Pospelovsky. Soviet antireligious campaigns and persecutions. St. Martin's Press, New York, 1988, lk. 99.

⁴⁰ J. Anderson. The council for religious affairs and the shaping of Soviet religious policy. – Soviet Studies 1991, vol. 43, nr. 4, lk. 698.

⁴¹ R. Altnurme. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949, lk. 274.

pingestada kui ka Eesti volinike suhtelisele mõistlikkusele.⁴² Enamik karistatuid olid „metsikutest” uskkondadest; „kodustatud” kirikutega (VÕK, EELK, legaalsed baptistid) erilisi muresid ei olnud. Selle põhjuseks oli asjaolu, et erinevalt nt. katoliku kiriku positsioonist Leedus ei olnud Eesti kirikud seotud rahvusliku ega dissidentliku liikumisega ja olid kõrgemate vaimulike agentideks sundimise läbi suuresti neutraliseeritud juba sõjajärgsetel aastatel, organisatsioonina aga suruti kirikud põlvili religioonivastase kampaania käigus 1950.–1960. aastail. See ei tähenda, et tegu oleks olnud jäägitu alistumisega või Nõukogude võimu pooldamisega, vaid pigem sellega, et need kirikud käitusid küllaltki alalhoidlikult, vastupanu osutamisel kerkib esile vaid üksikisikute roll. Nt. 1986. aastal karistati administratiivkorras viit usutegelast, neist riiklikult registreeritute hulka kuulus vaid üks – EELK tulevane peapiiskop Andres Pöder.⁴³

Juhuks, kui adminkomisjonide trahvid ei aidanud, oli voliniku relvastuses vaimulike taltsutamiseks mitmeid võimalusi: nt. külalisjutlustamise või ka üldse jutlustamise keelustamine; ümberpaigutamine uude, enamasti väiksesse maakogudusse, mis vähemalt mõneks ajaks piiras vaimuliku tegutsemishoogu. Voliniku rangeim karistusmeede oli aga vaimuliku töötõendist ilmajätmine

ehk registrist kustutamine, millega aeg-ajalt sõnakuulmatuid vaimulikke ka ähvardati ja millisel juhtumitel oli enamasti asjasse segatud ka KGB. Selline karistus tabas 1980. aasta lõpus nt. Villu Jürjot, kes pärast patukahetust mõne aasta pärast tööle ennistati.⁴⁴

Majanduslikud meetmed

Väga oluline religioonivastase võitluse vorm oli kontrolli saavutamine koguduste rahaasjade üle – see võimaldas hoida kirikuid suhteliselt vegetatiivses seisundis. Sarnaselt sõnavabadusele olid kahepalgelised ka kirikute majandamist puudutavad seadused. Iseisvas Eesti Vabariigis kogudustele kuulunud varad natsionaliseeriti,⁴⁵ kuid usuvabaduse demonstreerimiseks anti kirikud ja palvemajad „religioosete vajaduste rahuldamiseks” kogudustele kasutamiseks tasuta. Seetõttu kasutati kirikute ja vaimulike finantslokorra nõrgestamiseks muid võtteid. Nii kasseeeriti vastavalt ENSV MN 4. jaanuaril 1955. aastal vastu võetud otsusele nr. 4 üüri kõigi koguduste kasutuses olevate „mittepalveta-mise ruumide”, s. o. kõrvalhoonete, kantseleide, laoruumide jms. eest,⁴⁶ millele lisandus veel kõigi kasutuses olevate hoonete maks ja nende hoonete aluse maa maks. Palveruumide üüritulu puudumise kompenseeris riik

⁴² SUNVA, karp nr. 5, s. Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes 1976, l. 115.

⁴³ SUNVA, karp nr. 4, s. Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSVs 1986, l. 84. Pöder ise väidab, et selliseid isikuid oli piisavalt palju pidamaks kogu EELK-d riigile vastanduvaks organisatsiooniks, vt. A. Pöder. Kiriku liikmeskond vabanemisprotsessi osana. Usk vabadusse. Toim. A. Velliste. Tallinn, 2011; A. Pöder. Väitlus: Kuidas püüda ajaloo sinilindu? – Akadeemia 2012, nr. 10, lk. 1887. Eriti vastupanuliikumise uurijad (Indrek Jürjo, Viktor Niitsoo, Arvo Pesti, *op. cit.*), aga ka religiooniloolased on selle väite suhtes üsna skeptilised – R. Altnurme. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949, lk. 253 jj; A. Remmel. Väärtuslik verstaapost riigi ja kiriku suhete uurimisel. – Akadeemia 2012, nr. 8, lk. 1507–1515; R. Saard. Aktiivsetest režiimivastastest Eesti luterliku kiriku kontekstis 1970. ja 1980. aastatel. – Suomen kirkkohistoriallisen seuran Vuosikirja 2012, nr. 102; P. Rohtmets, R. Ringvee. Religious revival and the political activity of religious communities in Estonia during the process of liberation and the collapse of the Soviet Union 1985–1991. – Religion, State and Society 2013 [ilmumas]. EELK vaimulike reaktsioone ja vastupanu 1950.–60. aastate religioonivastasele kampaaniale käsitleb R. Altnurme. Eesti luteri kiriku reaktsioonid usuvastasele kampaaniale 1958–1964. – Acta Historica Tallinnensia 2013, vol. 19/1. [ilmumas].

⁴⁴ R. Saard. Aktiivsetest režiimivastastest Eesti luterliku kiriku kontekstis 1970. ja 1980. aastatel, lk. 88 jj.

⁴⁵ Usklike ja koguduste maksustamise, vaimulike pensionide jms. kohta vt. ka R. Altnurme. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949, lk. 99 jj., 128 jj.; A. Sõtšov. Eesti õigeusu piiskopkond nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954–1964, lk. 92 jj.

⁴⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 76, l. 186.

enda jaoks kohustusliku kindlustusmaksuga. Kuna 1956. aastal toimunud riiklike varade ümberhindamisest kubatuuri alusel jäid „kultusehooned” kõrvale ja osutusid seeläbi soodustatud olukorras olevaks, likvideeriti see „ebanormaalne olukord” religioonivastase kampaania käigus 1963. aastal, mis tõi kaasa kindlustusmaksu suurenemise keskmiselt viie-kuuekordseks. Tänu kirikute suurusele ja koguduste üha kahanevale liikmeskonnale viis see loodetud tulemuseni – riiklikud maksud ületasid koguduse aastase sissetuleku või neelasid sellest märkimisväärse summa. Õiguse hooneid enda vajadusteks üürida, ehitada või osta (samuti sõiduvahendeid) andis alles 1967. aastal vastu võetud määrus „Usuühingute küsimused” ja see fikseeriti ka „Usukoondiste põhimääruses”. Samas ei olnud info selle kohta TK-des kuigi levinud, see tekitas segadust ja takistusi. Hoonetemaksust vabastati kirikud 1990. aasta 1. jaanuarist,⁴⁷ samal aastal kaotas kehtivuse ka enamik ülejäänud kitsendavatest meetmetest.

Kohustuslikule kindlustusmaksule lisandusid nii vaimulike kui ka kirikutöötajate puhul kõrgendatud tulumaks (keskmiselt 33% tavakodaniku 11% asemel), samuti vaimulike kõrgendatud üür. Viimane muutus võrdseks tööliste ja teenistujate üürihindadega 1980. aastal, tulumaks aga alles 1989. aastal.⁴⁸ Seevastu mitmete juhtivaimulike tulumaksu oli nende isikliku avalduse alusel, vastutulekuna „heale koostööle”, vähendatud juba 1970. aastail ning mõnel juhul laienes see hüve ka nende lähikondlastele.

Erinevalt tavatarbijast, kes maksis elektri eest 4 kop. kWh, kasseeriti kogudustelt vastavalt 1960. aasta seadusemuudatustele 25 kopikat kWh eest, vaimulikelt õppeasutustelt

aga 11 kopikat kWh eest. Elektri tarbimisel said kirikud ja vaimulikud õppeasutused tavatarbijaga võrdseks alles 1985. aasta algusest, samas ei muutunud midagi nt. kütmise puhul, kus jätkus senine poliitika tarifitseerida kirikuid kõrgendatud tariifi alusel nagu tööstusettevõtteid.⁴⁹

Eespool mainitud „rahuvõitlusel” oli lisaks ideoloogilisele ka majanduslik tahk, sest alates 1958. aastast said maksed „rahuvõitluse” katusorganisatsiooni, KGB filiaali Nõukogude Rahukaitsekomitee Rahufondi veel üheks legaalseks kirikutelt kümnise võtmise võimaluseks.⁵⁰ Kuigi ametlikult kulutati laekunud summad (kõigi Eesti kirikute pealt kokku ligi 100 000–150 000 rubla aastas) rahu tagamiseks maailmas, käsitleti seda tegelikkuses hoopis kirikutepoolse tasuna UN aparaadi ülalpidamiseks.⁵¹ Et mitte jätta kogudustelt raha väljapressimise muljet, saadeti summad kirikuvalitsustele, kust need edasi Rahufondi kanti.⁵²

Kirikute rahaasjade paremaks kontrollimiseks oli Rahvakomissaride Nõukogu juba 1946. aastal vastu võtnud otsuse, mis nõudis kirikute rahaliste vahendite hoidmist ainult Riigipangas. Sularahalimiit kiriku kassas võis olla kuni 50 rbl., millise reegli rõhutamist nõuti poliitkorrektsuse huvides kirikute kesksete juhtorganite poolt.⁵³ Annetusi lubati vastu võtta ainult kultusehoones ja kõik annetused tuli nimeliselt registreerida, kuna „annetamine on iga uskliku kodaniku individuaalne südametunnistuse asi”.⁵⁴ Jääb aga mulje, et tänu TK-de ükskõiksusele ja seaduslasele teadmatusetele õnnestus mitmetest nõudmistest mööda hiilida. Majanduslikult lojaalsemalt käitusid VÕK kogudused, mille kirikuorganid olid riigi tugevama kontrolli all.

⁴⁷ SUNVA, karp nr. 2, s. Kõrgemate ametkondade määrused ja käskkirjad 1989, l. 60, 67.

⁴⁸ SUNVA, karp nr. 2, s. Kõrgemate ametkondade määrused ja käskkirjad 1989, l. 89.

⁴⁹ EAA, f. T-15, n.1, s. 1787, l. 43.

⁵⁰ Vt. ka I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti, lk. 169 jj.; A. Sõtšov. Eesti õigeusu piiskopkond nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954–1964, lk. 129 jj.; A. Rimmel. Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990: tähtsamad institutsioonid ja nende tegevus, lk. 154 jj.

⁵¹ SUNVA, f. karp nr. 6, s. Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes 1980.1, l. 161.

⁵² ERA, f. R-1989, n. 1, s. 158, l. 21–22.

⁵³ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 112, l. 42–43.

⁵⁴ EAA, f. T-15, n. 1, s. 954, l. 16, 24.

Propaganda

Administratiivsete kitsenduste kõrval võttis sundusliku vormi ka ateistlik propaganda, mida levitati peamiselt ajakirjanduse, populaarteadusliku kirjanduse ja loengulise tegevuse kaudu. Teemaaliselt võib ateismipropaganda jaotada järgmiselt: a) üldine religioonikriitika; b) nõukogude elulaadi ja tavandite propaganda; c) endiste usklike või vaimulike pöördumislood; d) rünnakud välismaiste kirikute ja usuliikumiste (eriti Vatikani) vastu; e) rünnakud kohalike vaimulike või usuliikumiste vastu. Paljudel juhtudel olid teemad omavahel kombineeritud.

Stalini ajal, mil fookuses oli sõjapurus-tuste likvideerimine ja religiooniküsimuse lahendasid julgeolekuorganite kontroll kirikute juhtivvaimulike üle ning otsesed repressioonid, oli ateistlik propaganda võrdlemisi tagasihoidlikul kohal. Esimesed sõjajärgsed ateismiteemalised artiklid ja trükised ilmusid ENSV-s alles 1947. aastal; kuni 1953. aasta lõpuni ilmus kokku 98 ateistlikku artiklit.⁵⁵ 1954. aasta juulis vastu võetud NLKP KK otsus „Suurtest puudustest teaduslik-ateistlikus propagandas ja selle parandamise abinõudest” tõi kaasa lühikese ateismipropaganda buumi, ent üleliidulises plaanis järgnenud liialdused, mida markeeris NLKP KK otsus „Vigadest teaduslik-ateistliku propaganda tegemisel elanikkonna hulgas” sama aasta novembris, viisid kampaania katkestamiseni. Otsustes esitatud nõue enama teaduslikkuse järele jagas järgnevatel aastatel nõukoguliku ateismi kaheks vooluks: teaduslikuks ateismiks, mis ühekorraga pidi olema ateismi või-dukäigu nimel nii religioossust uuriv teadus kui ka teadusliku info vahendaja; nimetusega stiihiline (või vulgaarne) ateism tähistati ateismi rahvalikul tasandil levinud vormi.

Nõudmisest hoolimata oli argumentatsiooni tase raske paranema ja 1950. aastate lõpus alanud religioonivastase kampaania

üldise fooni lõi argumenteeritud käsitluse asemel agressiivsete ateistlike artiklite laavin, milles üpriski sageli rünnati konkreetsete vaimulike või koguduste tegevust, sagedased olid ka usklike pöördumislood ja erinevate imede seletused. Tihti ilmusid need artiklid ajakirjade või ajalehtede ateismiteemaalistes erirubriikides (nt. „Tänane päev on eilsest targem” Edasis, „Ateisti mõtisklusi” Rahva Hääles, „Võitlev ateist” Pärnu Kommunistis jne.). Tiptase saavutati 1960. aastal, mil ajakirjanduses ilmus 162 ateismiteemalist artiklit; samuti ilmus igal kampaania raamesse jääval aastal viis kuni kümme ateismialast populaarteaduslikku trükist.⁵⁶ Kui artiklite lugemine ei olnud kohustuslik, siis raskem oli pääseda ühingu „Teadus” ateismilektorite loengutest, mida sarnaselt ühingu ülejäänud loengutega esitati inimeste töökohtades poolsunduslikus korras.⁵⁷ Aastas ulatus ateistlike loengute arv 5000-ni, kuid ideaali, et iga inimene kuulaks aastas 1–2 ateismiteemalist loengut, siiski ei saavutatud. Paraku oli enamike ateismilektorite ettevalmistus üsna nõrk ning seetõttu iseloomustas nendegi esinemist küllaltki robustne argumentatsioon.

Kampaaniale järgnenud stabiliseerumine peegeldus ka ajakirjanduses. Enamik ateismirubriike, mis veel ilmusid, lõpetasid oma eksistentsi, argumentatsioon paranes ning artiklite teemad liikusid usklike otseselt ründamiselt nõukogulike tavandite ja ateismialaste saavutuste propagandale, kritiseeriti religiooni moderniseerumist ning rõhutati teaduse ja religiooni kokkusobimatust.

Ausa konkurentsi kohaselt pidanuks nõukogude ideoloogia võitma maailmavaateliste küsimuste üle väideldes, ent võimalikule dispuudile heitis varju Nõukogude kodanike „vabadus teha ateistlikku propagandat”, mis deklareeritud sõnavabadusest hoolimata võttis usklikelt võimaluse nii oma seisukohti esitada kui ka kriitikale vastata. 1948. aasta

⁵⁵ A. Rimmel. Ateismi ajaloost Eestis (XIX sajandi lõpust kuni aastani 1989): magistritöö. Tartu, 2004, lisa nr. 9. Nõukogudeaegse ateistliku kirjanduse nimestik „Artiklite ja retsensioonide kroonika” põhjal.

⁵⁶ *Ibid.*, lisa nr. 10. Nõukogudeaegse ateistliku kirjanduse nimestik „Raamatukroonika” põhjal.

⁵⁷ Hilisematel aastatel kasutati „Teaduse” loenguid teinekord isegi omalaadsete distsiplinaarkaristustena – tööluusi vms. patu sai lunastada mõne üldhariva loengu kuulamisega.

alguseks olid nii avalikest kui ka koguduste raamatukogudest ära korjatud kõik „ideoloogiliselt kahjulikud” teosed, mistõttu kogudustele olid jäänud ainult jumalateenistuse pidamiseks hädavajalikud teosed. Keelu alla sattus ka religiooset ilukirjandust.⁵⁸ Rakendus vaimuliku kirjanduse trükikeeld, isegi erinevaid praktilisi pisitrükiseid, nagu laululehed, kirikukalendrid jms., võis välja anda ainult voliniku loal. Peamiselt välispoliitilistel kaalutlustel tehti trükivabaduse demonstreerimiseks siiski üksikuid erandeid, nt. publitseeriti 1957. aastal EELK aasta-raamat (järgmine ilmus alles 1982. aastal!); baptistidel õnnestus aga 1975. aastal avaldada uus lauluraamat, mille trükkimiseks oli avaldus antud 1947. aastal.⁵⁹ Konfiskeeriti posti teel saadetud ja välisreisidelt tulijate religiooset kirjandust; piisava enese- ja järjekindluse korral võis „ühiskondlikult ohutud” teosed hiljem küll tagasi saada. Piirangud kehtisid ka religioosete ürituste (s. o. jumalateenistuste ja kalmistupühade) reklaami kohta, mida võis eksponeerida ainult kirikute küljes olevail teadetetahvleil – ning ka sel juhul olid keelatud värvilised ja pilkupüüdvad afišid.⁶⁰ Populaarsete kalmistupühade kiriklikul alternatiivil osalejate arv hoiti madalal, lubades neid korraldada alles nädal-paar pärast ilmalikke surnuaia-pühi. Religioosse propaganda kilda arvati ka kirikukellade helistamine, mida kampaania käigus püüti sootuks keelata, hiljem aga võimalikult piirata.

Eriti just kampaania ajal valmistas vai-

mulikele suurt meelehärmi võimetus end avalikult kaitsta. Parimaks tulemuseks kaebus volinikule ja selle poolt ajalehetoiemusele saadetud märkus mitte liiale minna, kuna see ei vasta riigi poliitilistele vajadustele, kuid see oli ka kõik. Ei saa aga väita, et usklise seisukohad üldse avalikkuse ette ei jõudnud – propagandistlikel eesmärkidel avaldati kampaania ajal vahetevahel mõni kirjavigu täis naiivne kiri,⁶¹ mis pidi tõestama usklise harimatust ja eluvõõrust. Peagi järgnes sellele „ühiskondlik debatt”, s. o. artiklid üleskutsetega loobuda oma ekslikest seisukohtadest ning hakata elama „tõelist elu”. Ajalehes Edasi ilmusid mõnel korral ateistlikku mõtleviisi positiivses valguses näitavad artiklid ümarlauavestlusest kohalike vaimulikega. Debatte viidi läbi ka Tallinna Polütehnilise Instituudi ateismiklubis „Atheos” ja mõnede ateismi rahvaülikoolide raames, tuntuimad sellelaadsetest olid Rakvere külje all Vinnis 1964. aasta veebruaris ja aprillis toimunud väitlused baptisti vaimuliku Arpad Arderi ja mitmete ateismiaktivistide vahel.⁶²

Keelustatud religioosse propaganda alla kuulus ka usualane haridus koolides, 1949. aastal keelustati luterliku kiriku leeriõpetus.⁶³ Vaimulikke ette valmistanud asutused olid suletud juba 1940. aastal. Teoloogilise hariduse võimalusi pakkusid vaid EELK Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni, hiljem EELK Usuteaduse Instituudi nime all toimunud kaugõppevorm, samuti baptistide ning SPA kaugõppekursused, veel hiljem metodistide põrandaalused kursused. Vaimulike kaadri-

⁵⁸ P. Lotman. Tsensuur kui usuvastase võitluse meetod Nõukogude okupatsiooni algul Eestis. Eesti Rahvus-raamatukogu toimetised 1995, Uurimusi tsensuurist, nr. 4, lk. 129 j., 138. V. Salo. Riik ja kirikud 1940–1991. Tartu, 2000, lk. 13 märgitud Tartu Ülikooli usuteaduskonna raamatukogu hävitamine näib olevat ekslik. Ilmselt rahuldati vähemalt osaliselt EELK Konsistooriumi 1947. aastal tehtud taotlus saada raamatukogu Usuteaduse Instituudi valdusse (vt. R. Altnurme. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949, lk. 238), sest pärast TÜ usuteaduskonna taastamist on UI-st templite järgi tagastatud hulk teoseid (R. Altnurme, e-kiri autorile 11.04.2013).

⁵⁹ T. Pilli. Towards a revived identity. Estonian baptists, 1970–1985. Eastern European baptist history. New perspectives. Ed. S. Corrado, T. Pilli. Praha, 2007, lk. 151.

⁶⁰ SUNVA, f. karp nr. 4, s. Aruanded ja ülevaated kirikute tegevuse kohta ENSVs 1981, l. 152.

⁶¹ Nt. Palun mitte teotata... – Noorte Hääl 1959, 18. juuli.

⁶² K. Tammistu. Vaidlus jätkub... Kas usk õilistab inimest. – Rahva Hääl 1964, 21. veebruar; J. Mets. Kas usk õpetab inimest. – Punane Täht 1964, 15. veebruar; K. Tammistu. Vaidlus jätkus. – Rahva Hääl 1964, 29. aprill.

⁶³ T. Paul. Leeri likvideerimise lugu. – Looming 1996, nr. 4; R. Altnurme. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949, lk. 241.

poliitika alates teoloogiaõpingutest oli voliniku range kontrolli all.⁶⁴

Seevastu ateistlikku maailmavaadet esitavast nõukogude haridusest üldjuhul pääsu ei olnud. Tegu ei olnud siiski otsese ateistliku propaganda, vaid pigem „peidetud” programmiga, s. t. religiooni- ja ateismiküsimusi käsitleti suunavalt erinevate ainete raames. Õppekavades nõutud „ateistliku kasvatuse” linnukese kirjasaamiseks oli üldine praktika käsitleda ateismiteemat kord aastas, klassijuhatajatunnis enne jõule. Üksikutes koolides organiseeriti fakultatiivseid ateismikursusi, kuid enamasti kuhtusid need peagi.

Kõrgkoolide õppekavadesse viidi religioonivastase kampaania käigus sisse kohustuslik aine „Teadusliku ateismi alused”, kuid loengu toimumine ja materjali esitusviis sõltusid suuresti ülikooli üldisest vaimsusest, õppejõu olemasolust ja eelistustest. Pidevalt loeti seda kursust ainult Tallinna Polütehnilises Instituudis,⁶⁵ mille filosoofiakateeder sai 1977. aastal kohalikuks „ateismi baaskateedriks”.

Stalini surmale järgnenud „religioosset renessansi” seletati kiriklike traditsioonide suure mõjujõuga, mistõttu neid püüti kõrvale tõrjuda uute „nõukogulike tavandite” abil. Esimesed sellelaadsed NL-s, noorte suvepäevad (rahvasuus „võsaleer”) korraldati 1957. aastal Eestis. Peagi järgnesid ka teised elukaare tähtsündmuste nõukogulikud vasted, mille väljakujundamisel otsiti inspiratsiooni rahvakombestikust ja ka kopeeriti otseselt kiriklikke tavandeid: ilmalikud kalmistupühad, ristimise aseainena laste nimepäevad, laste kevadpäevad, noorte ABC, ilmalikud

matused; sekka ka täiesti originaalseid, enamasti ideoloogilise sisuga kombetalitusi (armeesse saatmine, komsomolipulmad jms).⁶⁶ Tänu kirikute „administreerimisele”, ilmalike kombetalituste aktiivsele arendamisele (kaasati nii praktikuid kui ka teadlasi) ja küsimuste lahendamisele kõrgel riiklikul tasandil (Vabariiklik Tavandikomisjon) saavutati kiiresti edu. Ehkki ka mujal NL-s võeti see metoodika peagi üle,⁶⁷ said tavandid just ENSV religioonivastase töö silmatorkavaimaks eripäraks ja mängisid käskude ja keeldude kõrval olulist rolli „kiriku kui kultuurilise suuruse kadumisel enamiku eestlaste elupildist” 1960. aastate lõpuks.⁶⁸

Otsesed repressioonid ja võimupiiride ületamine

„Administreerimise” või „rutiinse represseerimise” maatriksist eristuvad „organitega” seotud otsesed repressioonid, mis kuni Stalini valitsusaja lõpuni olid massilised. Otseselt vaimulikevastaseid aktsioone ei toimunud – sarnaselt teistele olid repressioonid põhjustatud nende „nõukogudevaenulikust tegevusest” (KrK§58). Püüdes aga anda mingit ülevaadet represseeritute hulgast, tekib kohe küsimus – kas arvestada ainult vaimulikke või ka kirikuga seotud ilmitsejaid, kes mõisteti süüdi „nõukogudevaenuliku tegevuse” pärast religioosse kuulutuse vormis? Järgnevad andmed ei ole selles suhtes ühtlased ega ka täielikud ja kajastavad uurimise praegust seisu:

– EELK kaotas juba esimesel Nõukogude aastal mõrvatutena kaks kirikuõpetajat, 15 küüditati, 7 mobiliseeriti sunniviisiliselt

⁶⁴ Kaadripoliitikat käsitlevad lähemalt R. Altnurme. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949, lk. 143 jj.; A. Sõtšov. Eesti Õigeusu piiskopkond Stalini ajal aastail 1945–1953, lk. 150jj; A. Sõtšov. Eesti Õigeusu piiskopkond nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954–1964, lk. 144 jj.; T. Pilli. Usu värvid ja varjundid: Eesti vabakoguduste ajaloost ja identiteedist. Tallinn, 2007, lk. 90 jj.

⁶⁵ H. Sillaste. Ateistlik kasvatustöö meie kodulinnas. – Edasi 1975, 20. detsember.

⁶⁶ A. Rimmel. Religioonivastase võitluse korraldusest Nõukogude Eestis. – Ajalooline Ajakiri 2008, nr. 3; M. Kõivupuu. Siirdeühiskonna siirderiitused. Nullindate kultuur. Põlvkondlikud pihtimused, nr. 2. Tartu, 2012.

⁶⁷ Nt. Kaug-Idas hakati nendega tegelema alles 1960. aastate keskel; vt. O. Federiko. Kollektivnye formy ateističeskoj raboty na Dal'nem Vostoke v 50–70-e gody XX v. – Vlast' i upravlenie na vostoke Rossii 2009, nr. 2, lk. 93.

⁶⁸ R. Altnurme. Eesti Evangeelne Luterlik Kirik Nõukogude Liidus (kuni 1964) – S. Rutiku / R. Staats Estland, Lettland und Westliches Christentum. Eestimaa, Liivimaa ja Lääne kristlus. Kiel, Friedrich Wittig Verlag, 1998, lk. 230.

- Punaarmeesse; 1941. aastal hukati EELK peapiiskop Hugo Bernhard Rahamägi.⁶⁹ Aastail 1944–1946 toimunud arreteerimiste laine viis kiriku ridadest 13 vaimulikku ja ühe jutlustaja, süüdistusteks peamiselt koostöö Saksa võimudega; lisaks konsistooriumi peasekretär Elmar Lani. Järgmine laine aastail 1948–1949 lisas nimekirja veel üheksa vaimulikku ja kaks juhtlustajat.⁷⁰ 1950. aastal järgnesid Pühavaimu koguduse õpetaja Voldemar Kuljus,⁷¹ 1952 Rõuge õpetaja Arved Paul,⁷² 1953 Kaarli koguduse pastor Paul-Friedrich Saar.⁷³ EELK Konsistooriumis asuva mälestustahvli järgi hukkus aastail 1941–1954 ühtekokku 23 vaimulikku.⁷⁴
- Õigeusu vaimulikkonnast arreteeriti aastail 1940–1941 14 vaimulikku ja kaks Sinodi ilmiikliiget, enamik neist hukkus. Kaks vaimulikku mõrvati punaväelaste poolt, kaks vaimulikku hukkusid Narva pommitamisel. Nõukogude armeesse mobiliseeriti kaheksa vaimulikku. Osa represseeritud vaimulikest loobus vaimulikupühitsusest, osa taganes usust ja osa hakkas koostööd tegema uue võimuga. 1944–1953 arreteeriti 24 vaimulikku ja kaks Sinodi ilmiikliiget, osa hukkus Siberis, osa naasis Eestisse, mõnede saatus on seni teadmata.⁷⁵ Aastail 1941–1949 hukkus Aleksius II andmetel 20 vaimulikku.⁷⁶
 - Rooma-katoliku kiriku piiskop Eduard Profittlich⁷⁷ arreteeriti süüdistatuna spionaažis ja suri Kirovi vanglas 1942, apostellik administraator Heinrich Werling küüditati 1945. aastal.⁷⁸
 - Baptisti vaimulikest arreteeriti ja suri asumisel olles Eesti Baptistide Liidu sekretär Harald-Viktor Dahl,⁷⁹ teel vangistusse hukkus vaimulik Viling Varalaid. Lisaks arreteeriti nõukogudevastase propaganda eest vähemalt 10 jutlustajat või koguduse aktiivset liiget, kellest hukkus kolm. Kuus jutlustajat mobiliseeriti Nõukogude armeesse.⁸⁰
 - Nelipühilastest arreteeriti Tartu koguduse pastor Herman Söderlund (Sederlund) ja juhatuse esimees Nikolai Maasing, viimane neist hukkus eeluurimisvanglas.⁸¹
 - Metodistid kaotasid hukkamise läbi superintendent Martin Pri(i)kase, õpetaja Jaan Jaakobsoo (Jaagupsoo) mõrvati, Vassili Prii ja õpetaja Peeter Häng hukkusid Siberis, superintendent Aleksander Kuum arreteeriti 1952. aastal ja vabanes nelja aasta pärast. Mobiliseeriti vähemalt üks metodisti jutlustaja.⁸²
 - SPA jutlustaja Feliks Villemson mobiliseeriti, kuid heideti religioosse propaganda tõttu peagi vanglasse; edasine saatus teadmata.⁸³
 - Süüdistatuna koostöös sakslastega vangistati 1944. aastal vanausuliste vaimulik

⁶⁹ I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Tallinn, 1996, lk. 151.

⁷⁰ R. Altnurme. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949, lk. 253 j. Vaida koguduse jutlustaja nimeks on seal ekslikult märgitud Sookäär (lk. 256), p.o. (Nigul) Sookaer.

⁷¹ Küüditamine Eestist Venemaale. Märtsiküüditamine 1949, raamat 5. Tallinn, 1999, lk. 587; Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988, raamat 1. Tallinn, 1996, lk. 198.

⁷² Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988, raamat 3, Tallinn, 2005, lk. 605.

⁷³ Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988, raamat 1, lk. 467.

⁷⁴ Tahvilil on küll 24 nime, kuid Haldur Boris Aareandi ei olnud represseerimise hetkeks enam vaimulik.

⁷⁵ Ülempreester Andreas Põllu käsikirjaline materjal, e-kiri autorile (29.04.2013).

⁷⁶ Aleksius II. Õigeusk Eestimaal. Tallinn, 2009, lk. 397.

⁷⁷ V. Salo. Episcopus et Martyr: Eduard Profittlich Eestis 1930–1941. – Kleio 1997, nr. 2; L. Klinke. Erzbischof Eduard Profittlich und die katholische Kirche in Estland 1930–1942. Ulm, 2000.

⁷⁸ Küüditamine Eestist Venemaale: 1941 & 1940–1953, raamat 6. Tallinn, 2001, lk. 794.

⁷⁹ T. Pilli. Usu värvid ja varjundid: Eesti vabakoguduste ajaloost ja identiteedist. Tallinn, 2007, lk. 20.

⁸⁰ Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988, raamat 3, (märgusõna „baptist” alusel); J. Aunver. Kristlik kirik kommunistide haardes. Aastate kestes. Uppsala, 1961, lk. 103. Vabakoguduste kohta käiv informatsioon on üpris puudulik ja ka Aunveri andmeid ei saa liialt usaldada.

⁸¹ Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988, raamat 1, lk. 483; raamat 2, lk. 268.

⁸² T. Pajusoo. Eesti ristikangelasi. Peatükke Eesti Metodisti Kiriku XX sajandi usukangelastest. Tallinn, 2006.

⁸³ V. Viirsalu. Loojangu eel. Hämarus laskub maale. Tartu/Valga, 2001, lk. 11; Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988, raamat 2, lk. 586.

Lavrenti Grišakov, kuid vabastati järgneval aastal.⁸⁴

- Kõige rängemad repressioonid tabasid jehoovatunnistajaid, kes küüditati prakti-

selt *in corpore* 1951. aastal. Siberisse saadetud 279 inimesest oli koguduse liikmeid 54, nimekirjadesse kantuist jäi saatmata vaid 30. Suri vähemalt 21 inimest.⁸⁵

Kirikuid tabanud repressioonid aastail 1941–1953

EELK	VÕK	Katoliku kirik	Baptistid
Arreteeriti 40 vaimulikku ja 3 jutlustajat, 7 vaimulikku mobiliseeriti punaväkke. Hukkus 23 vaimulikku.	Arreteeriti 36 vaimulikku ja 4 sinodi liikliiget, 8 vaimulikku mobiliseeriti punaväkke. Hukkus vähemalt 20 vaimulikku.	Arreteeriti 1 vaimulik ja üks kõrge ametnik. Hukkus 1 vaimulik.	Arreteeriti 2 vaimulikku, mõlemad hukkusid; lisaks arreteeriti 10 jutlustajat ja aktiivset koguduseliiget, kellest hukkus 3. 6 jutlustajat mobiliseeriti punaväkke.

Nelipühilased	Metodistid	SPA	Vanausulised	Jehoovatunnistajad
Arreteeriti 1 vaimulik ja 1 aktiivne koguduseliige, viimane hukkus.	Arreteeriti 4 vaimulikku, kellest hukkus 3, mõrvati 1 vaimulik.	Mobiliseeriti ja vangistati 1 jutlustaja, saatus teadmata.	Arreteeriti 1 vaimulik.	Küüditati 279 inimest, hukkus vähemalt 21.

„Organite” tööstiili muutus Stalini perioodi järel tõi kaasa repressioonide teisenemise massilisest personaalseks. Juriidilise korrektsuse nimel oli üldine praktika religioossete (nt. religioosse kirjanduse trükkimine ja levitamine, noortetöö) või religioonile taanduvate (sõjaväeteenistusest keeldumine, võitlus inimõiguste või religioosse vabaduse eest) repressioonide varjamine mitteusulistele põhjuste taha: „Kuidas kodanik usub, see on riiklikult seisukohalt vaadatuna tema isiklik asi ja ei allu käskudele ega keeldudele. Kui aga tema tegevus on ühiskonnaohtlik, siis vastutab ta oma tegude eest, mitte oma usu eest.”⁸⁶ Nt. noortetööga silma jäänud

Pärnu metodistikoguduse liige Herbert Murd sai süüdistuse hulkurluses ja mõisteti üheks aastaks vangi,⁸⁷ EELK aseõpetajat Peeter Kaldurit püüti aga neutraliseerida sõjaväkke saatmise abil.⁸⁸ Seevastu sõjaväekohustuse mittetäitmise tõttu ei saanud jehoovatunnistajatest noormehed Viljar Kaarna ja Silver Silliksaar 1962.–1963. aastatel karistuse mitte usulistel põhjustel,⁸⁹ vaid selle eest, et konstitutsiooni §104 kohaselt oli sõjaväeteenistus „ENSV kodanike austavaks kohustuseks”.

Stalini-järgses ENSV-s vangistati kaks vaimulikku. Valga baptistikoguduse õpetaja Dimitri Minjakov sai 1981. aastal 5 aasta pik-

⁸⁴ Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988, raamat 2, lk. 62 j.

⁸⁵ S. Silliksaar. Sinasilmitsi Siberiga: mälestusteraamat 1951. aasta küüditamisest. Tartu, 2001 ja <http://www.okupatsioon.ee/et/andmed-ja-nimekirjad/46-silliksaar> (19. aprill 2013); A. Rahi-Tamm. Teise Maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Dissertationes historiae Universitatis Tartuenssis 9. Tartu, 2004, lk. 46.

Vt. ka H. H. Dirksen. Jehovah's witnesses under communist regimes. – Religion, State & Society 2002, vol. 30, nr. 3, lk. 231 j.

⁸⁶ K. Oja. Miks meil on mõned usuvoolud keelatud? – Küsimused ja Vastused 1974, nr. 3, lk. 36.

⁸⁷ V. Niitsoo. Vastupanu, 1955–1985. Tartu, 1997, lk. 113.

⁸⁸ V. Jürjo. Kiriklikust vastupanuvõitlusest 1980. aastatel. Usk vabadusse. Toim. A. Velliste. Tallinn, 2011, lk. 83 jj.

⁸⁹ S. Silliksaar. Sinasilmitsi Siberiga: mälestusteraamat 1951. aasta küüditamisest. Tartu, 2001, lk. 228 jj.

kuse vanglakaristuse üldkirjeldatud paragrahvide 137, 194¹ ja 201¹ alusel.⁹⁰ EELK vaimulik Harri Mõtsnik, kirjutiste „Vastamisi ateismiga”, „Vaimulikuna ateistlikus riigis” jt. autor mõisteti 1985. aastal kolmeks aastaks vangi §68¹ järgi, kuid suhteliselt lühikeseks jäänud vangistuse käigus õnnestus KGB-l oma ohver „lõhki lüüa” ja Mõtsnik vabastati armuandmispalve alusel. Vabaduse hinnaks oli avalik patukahetsus.⁹¹

Alates 1960. aastatest kasutati küllaltki efektiivse meetodina teisitimõtlejate paigutamist KGB-le alluvatesse hullumajadesse, kus neid ühiskonnavaenulikest seisukohtadest terveks püüti „ravida”.⁹² Sama menetlus tabas ka paljusid usklikke. Eestis aset leidnuist on tuntuimad noore katoliiklase Ivan Ikkoneni⁹³ (1978) ja ühe kuulsaima dissidendist kirikuõpetaja, Vello Salumi juhtumid (1980), millest viimase puhul kasutati seost hullumajaga tema seisukohtade diskrediteerimiseks.⁹⁴

1970. aastail elavnenud religioosse kirjanduse levitamist *samizdat*’i vormis EELK-ga seotud isikute puhul „organid” esialgu ei takistanud, pidades seda nähtavasti piisavalt ohutuks või väikest ringkonda mõjutavaks. 1980. aastate alguses mingi piir ilmselt ületati ja KGB alustas vastusamme, lahendades küsimuse võimude jaoks positiivselt umbes 1984. aastaks. Kui mitte arvestada ülekuulamisi ja osade raamatute konfiskeerimist ning Tarmo Soomere „komandeerimist” Moskvasse, siis midagi väga drastilist ei kaasnud.⁹⁵ Oluliselt karmimalt suhtuti aga pörandaalustesse baptistidesse, kelle ebaseaduslikus trükikojas Piiblite ja lauluraamatute trükkimise eest sai Taavet Koop 1977. aastal kolm ja pool aastat vangistust.⁹⁶

Aeg-ajalt tekkisid ühildumisprobleemid religioossuse ja nõukogude hariduse vahel. Sellega seoses on kuulsaim ilmselt hilisema vaimuliku ja poliitiku Illar Hallaste juhtum, kes eksmatrikuleeriti 1979. aastal TRÜ õigusteaduskonna kolmandalt kursuselt kirikliku laulatuse ja korraga nii komsomoli kui ka kirikusse kuulumise pärast. Ametlikuks põhjuseks sai „Nõukogude üliõpilasele ebaväärikas käitumine”.⁹⁷

1970. aastate lõpus pöörati teravdatud tähelepanu SPA lastele, kes laupäeviti koolist puududes „rikkusid koolikohustust religioossetel ajenditel”. Tartu õpilaste vanemal seisis seetõttu ees vestlus nii kooli, töökoha parteiorganisatsiooni kui ka kohaliku psühoneuroloogiahaigla esindajaga.⁹⁸ Mainitud juhtumil tulemusi saavutamata sellega piirduiti, kuid religiooniprobleemi ilmnemisel võis kaasneda ka partei otsustes ateistliku propaganda ideaaliks olev „individuaalne kasvatustöö”, mis agressiivse või truualamliku riigiesindaja puhul andis kergesti välja repressiooni mõõdu. Sel eesmärgil selgitati 1960. aastatel Ida-Virumaal partei- ja komsomolikomiteede ning koolide koostöös välja usklikke perede lapsi;⁹⁹ õigelt teelt hälbinute töötlemine võis aset leida ka töökohas. Artikli autori valduses on lindistus ühest „laiendatud ametiühingukoosolekust”, mille käigus jehooovatunnistajast töötaja personaalküsimuse arutamine kestis ligikaudu kolm ja pool tundi... Õnneks oli sedalaadi käitlemine üpriski ressurssinõudev, mistõttu „individuaalne kasvatustöö” enamasti vaid paberile jäigi. Siinkohal tuleb märkida, et kõiki, kes ateistliku propaganda ja muu sellisega tegelesid, ei tasu ilmtingimata riigi käsilasteks

⁹⁰ SUNVA, karp Kirjavahetus UNga 1975–1982, toimik 1982, l. 16.

⁹¹ Vt. A. Pesti. Dissidentlik liikumine Eestis aastatel 1972–1987: dokumentide kogumik. Tallinn, 2009, lk. 613 jj; V. Niitsoo. Vastupanu, 1955–1985. Tartu, 1997, lk. 115j.

⁹² Vt. P. Kaasik. Psühhiaatrilise sundravi kuritarvitamisest Nõukogude Liidus. – Tuna 2011, nr. 4.

⁹³ Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis. 1978–1980. Stockholm, 1984, lk. 39 jj.

⁹⁴ R. Saard. Aktiivsetest režiimivastastest Eesti luterliku kiriku kontekstis 1970. ja 1980. aastatel. – Suomen kirkkohistoriallisen seuran Vuosikirja 2012, nr. 102, lk. 85 jj.

⁹⁵ T. Soomere. Tõrvikuid läites. Usk vabadusse. Toim. A. Velliste. Tallinn, 2011, lk. 248.

⁹⁶ Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988, raamat 3, lk. 454.

⁹⁷ SUNVA, karp nr. 23, Avaldused ja kaebused 1975–84, toimik 1979, l. 59.

⁹⁸ EAA, f. T-15, n. 1, s. 1276, l. 49–53.

⁹⁹ LVMA, f. 2iv, n. 1/1, s. 20, l. 1.

pidada – ilmselgelt oli piisavalt ka neid, kelle puhul isiklik agenda ja riikliku poliitika see aspekt kokku langesid.

Usklikud ei olnud aga ainsad, kes seaduslikes piirides ei püsinud – küllaltki tihti juhtus, et usuühingute administreerimise raames astusid üle sätestatud piiride ka riigiametnikud. Arhiiviandmete põhjal võib öelda, et enamik kirikuid represseerivaist ideedest ja tegudest olid küll üldise religioonipoliitika viljad, kuid kohapealset päritolu ega leidnud aset konkreetsete ült tulnud nõudmiste peale. Liialduste peamisteks põhjusteks olid vulgaarateistliku kampaania loodud kuvand usklikust kui alaväärtuslikust ühiskonnaliikmest ja religiooniseaduste salastatusest lähtuv asjatundmatus ka riigiametnike seas. Seetõttu said seaduse piiride määratlemisel üllatavalt oluliseks üksikametnike eelistused ja valikud, mille tulemusena Nõukogude religioonipoliitika oli kaugel monoliitsusest. Usklikel jäi üle sellega kas leppida (sest ka oma õigustest olid üpris ähmased arusaamad) või kaevata usuasjade volinikule. Agressiivsem tegevus paistis silma Kirde-Eestis, seda nii sealsete saksa baptistide aktiivsuse kui ka tugevama vulgaarateistliku mõju tõttu Venemaalt.

Suurem osa liialdusi leidis aset pärast uute seaduste vastuvõtmist või partei ateismiteemalisi otsuseid, nt. pärast 1961. aasta instruksiooni kaldusid majandusinspektorid muutma oma revisjone ülekuulamiseks, määrasid maksustatavaid summasid oma suva järgi ega reageerinud kaebustele. Asi võttis nii tõsised pöörded, et viimaks sekunud NL rahandusministeerium soovitas inspektorite indu kärpida.¹⁰⁰ Teisel ulatus TK-de usinus keeldude rakendamisel lausa totruseni. Kuna kiriklikke talitusi oli lubatud läbi viia ainult „kultushoonetes”, siis järeldati mõnel pool, et ka raskelt haige või surija külastamiseks tuleb vaimulikul vas-

tav luba nõutada (ehkki seadus seda ette ei näinud). Situatsioon lahenes alles pärast voliniku sekkumist¹⁰¹ ja illustreerib hästi, mil määral olid kohalikud võimuorganid kursis religioonalaste seadustega.

Kuigi kirikliku noortetöö ennetusmetoodika oli küllaltki mitmekesine, leidsid aset temaatilised improvisatsioonid. Näiteks kui jõulude paiku sattusid kirikuuksel vastamisi õpilased oma üliagarate õpetajate või koolidirektoriga, keda patrullima oli sundinud kas kuulumine RKK-sse või „ajastu vaim”. Ehkki neil ei olnud õigust sekkuda ei õpetajate ega ka RKK-de liikmetena, on teateid selle kohta, kuidas pedagoogide katsed kasvavat põlvkonda religiooni rüpest päästa lõppesid inetute stseenidega. Tervet rida selliseid groteskseid juhtumeid (õpetajad kooliõpilasi mööda kirikut taga ajamas jms.) kajastas EELK peapiiskopi Alfred Toominga kaebus 1976. aasta veebruaris. Voliniku asetatija reageeris märgukirjadega EKP KK-sse, haridusministrile ja asjasse puutunud TK-de esimeestele, milles palus välja selgitada, kas need juhtumid vastavad tõele ja kui, siis „rakendada süüdlaste suhtes vajalikke abinõusid”.¹⁰² Kõrgema tasandi reaktsioonid teistele sarnastele „poliitiliselt tõlplaslikele avaldustele”¹⁰³ näitavad, et tegu oli ainult omaalgatuslike ülepingutustega. Tuleb aga nentida, et ülemäärast agarust selliste intsidendide vältimiseks üles ei näidatud – nii partei kui ka voliniku jaoks taandus küsimus vaid välisele juriidilisele korrektsusele. See mõlkus mees ka ideoloogiasekretär Vaino Väljasel, kirjutades 1974. aastal religioossetel põhjustel ülikooli ukse taha jäetud tütarlapse kohta, kelle eest volinik Piip emotsionaalselt välja astus: „Minu arvates on talitatud õigesti, valitud selleks aga mitte kõige õnnestunum variant. Sm. Piibu üsnagi pretensioonikas kiri on mitte väga asjakohane ja vajalik.”¹⁰⁴

¹⁰⁰ EAA, f. M-599, n. 1s, s. 70, l. 5.

¹⁰¹ EAA, f. T-15, n. 1, s. 1032, l. 20.

¹⁰² SUNVA, f. karp nr. 5, s. Üldine kirjavahetus erinevate nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonidega religiooniküsimustes 1976, l. 35 jj.

¹⁰³ SUNVA, f. karp nr. 23, Avaldused ja kaebused 1975–84, toimik 1980, l. 61.

¹⁰⁴ ERAF, f. 1, n. 14, s. 69, l. 4–9.

Kokkuvõte

Religioonipoliitika NL-s oli ennekõike välispoliitika teenistuses, mistõttu oli oluline hoida kõik näiliselt seaduslik. Et aga NL ei olnud õigusriik ja juba seadusedki rikkusid inimõigusi ning piirasid sõnavabadust – rääkimata sellest, kuidas toimus nende seaduste ellurakendamine –, siis ülalkirjeldatust lähtuvalt oli tegu 1948. aastal formuleeritud Inimõiguste Ülddeklaratsiooni artikli 18 rikkumisega rohkemal või vähemal määral kõigis selles nimetatud aspektides.¹⁰⁵

Samas, küsimus sellest, kui ebameeldiv oli olla usklik ENSV-s, sõltub vaatepunktist. Ehkki situatsioon oli kaugel normaalsest, võib ülejäänud NL-ga võrreldes ning mitmekesisest metoodikast hoolimata religioonipoliitika ellurakendamist ENSV-s pidada suhteliselt leebeks. „Leebuse” olulisimaks eelduseks oli terava religioosse situatsiooni puudumine, millel omakorda oli vähemalt neli põhjust:

1. kontroll kirikute juhtorganite üle saavutati suhteliselt kiiresti;
2. kirikud hoidsid üpris madalat profiili;
3. administreerimise ja nõukogulike tavadite abil saavutati kiriklike traditsioonide katkemine ja religioossuse perifeersus;
4. religiooni ja rahvusluse nõrk seos.

Kui välja arvata Stalini periood, oli valdaval osal ajast tegu eelkõige sunduse ja preventiivsete meetodite rakendamisega, otsesed repressioonid tabasid neid, kes ületasid riigi poolt seatud mõttelised piirid. Eriti just stagnatsiooniperioodil, mil eesmärgiks sai kirikute aeglane väljasuretamine, ei olnud kuigi raske sedalaadi „inimlikkust” üles näidata – seda enam, et ateismi- ja religiooniküsimused olid enamasti täiesti ebaolulised.

Administreerimine ammendas end suuresti 1988. aastaks, pärast seda muutus UN volinik üha enam soovitusi, mitte käske

jagavaks instantsiks ning põhiline otsustusjõud liikus TK-de kätte, millest enamik hakkas kirikutega koostööd tegema. Ateistlik propaganda oli kuhtunud juba kümnendi keskpaigaks, KGB tegevuse põhirõhk näis aga olevat suunatud agressiivselt sisse tunginud uususunditega („Elu Sõna”) tegelemisele.

Kuna arhiiviallikate põhjal jääb ENSV religioonipoliitika ellurakendamisest võrdlemisi koordineerimatu ja kaootiline mulje, mis oli kaugel totaalsetest kontrollist, siis ülalkirjeldatud, valdavalt preventiivse metoodika kõrval mängisid religioonivaenuliku õhkkonna kujundamisel ja surve loomisel olulist rolli „ajastu vaim” ja sellest lähtuv hirm.

Uurimistööd on toetanud Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi sihtfinantseeritav teadusteema SF0180026s11 ning Euroopa Liit läbi Euroopa Regionaalarengu Fondi (Kultuuri-teooria tippkeskus). Autor avaldab tänu prof. Riho Altnurmele info ja viljaka diskussiooni eest; ülempreester Andreas Põllule, ülempreester Mattias Pallile, Toivo Pillile, Vello Salole, Janis Tobrelutsule ja Tatjana Šorile abi eest repressioneeritud vaimulike andmete täpsustamisel.

Atko Remmel

(1975)

On õppinud teoloogiat Tartu Ülikoolis. Teoloogiadoktor aastast 2011. Samast aastast Tartu Ülikooli usuteaduskonna kirikuloo teadur. Alad: Nõukogude perioodi religiooni- ja kultuurilugu, mittereligioossuse ajalugu ja tänapäev.

¹⁰⁵ „Igaühel on mõtte-, südametunnistuse ja usuvabadus; see õigus kätkeb vabadust muuta oma usku või veendumusi, samuti vabadust kuulutada oma usku või veendumusi nii ükski kui ka koos teistega, avalikult või eraviisiliselt õpetamise, tava, kultuse ja kombetalituste kaudu.” (ÜRO inimõiguste ülddeklaratsioon, vt. <http://www.vm.ee/?q=node/12958>).